

PUSTYNIA
STANIE SIĘ SADEM...

ŹRÓDŁA MONASTYCZNE
MONOGRAFIE
13

Redaktorzy serii:

Michał T. Gronowski OSB

Szymon Hiżycki OSB

MACIEJ WACŁAWIK

PUSTYNIA STANIE SIĘ SADEM...

WSPÓLNOTY
WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKIE
NA PUSTYNI NEGEW

TYNIEC
WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Recenzja:

PROF. DR HAB. TOMASZ WALISZEWSKI UW

Redakcja tomu:

ELŻBIETA WIATER

MICHAŁ TOMASZ GRONOWSKI OSB

Korekta:

DOROTA KACZMARCZYK

Opracowanie graficzne:

JAN NIEĆ

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów

L.dz. 94/2023, Tyniec, dnia 10.10.2023

† Szymon Hiżycki OSB, opat tyniecki

ISBN 978-83-8205-272-5

Wydanie pierwsze – Kraków 2024

© Copyright by Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów

ul. Benedyktyńska 37, 30–398 Kraków

tel.: +48 534 037 299; +48 (12) 688-52-95

e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl

www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:

Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów

druk@tyniec.com.pl

Spis treści

Podziękowania	7
Wykaz skrótów	9
Wprowadzenie	11
Obraz naturalny pustyni Negew	23
Rys historyczny	29
Pradzieje regionu	32
Okres cywilizacji nabatejskiej	35
Okres panowania rzymskiego	39
Okres bizantyński	43
Rozdział I: Wczesnochrześcijańskie stanowiska Negewu	47
Rozdział II: Pustynia Negew w okresie bizantyńskim. Próba syntezy.	153
Architektura	153
Sztuka	179
Przedmioty codziennego użytku.	182
Rozdział III: Pustynia Negew na tle regionów ościennych	241
Podsumowanie i wnioski	257
Bibliografia	263

Podziękowania

Jak tysiące innych rzeczy na świecie, także i ta książka nie powstałaby, gdyby nie wsparcie i decyzje wielu ludzi, których przez ostatnie lata dane mi było spotkać. Nie sposób, niestety, wymienić ich tutaj wszystkich, gdyż lista mogłaby się okazać dłuższa niż sama rozprawa. Wszystkim Wam bardzo serdecznie dziękuję za każdą formę pomocy okazanej w trakcie badań negewskiej pustyni.

Serdeczne podziękowania składam prof. dr. hab. K. Ciałowiczowi i prof. dr. hab. T. Waliszewskiemu za wszystkie uwagi i sugestie w trakcie przygotowywania książki, jak również ułatwienie wszystkich wyjazdów, koniecznych do zebrania materiałów potrzebnych do jej powstania. Ponadto dziękuję dr. W. Machowskiemu za nakierowanie uwagi badawczej na bizantyński Negew. Dziękuję o. P. Trzopkowi OP za możliwość korzystania z zasobów bibliotecznych École Biblique et Archéologique Française w Jerozolimie, a także o. Eleazarowi Wrońskiemu OFM za gościnność w trakcie licznych pobytów w Izraelu.

בשלב זה תודה מיוחדת לפ' זלז'קו ולכל קהילת סנט אברהם בבאר שבע על מספר מלגות שבלעדיהן לא ניתן יהיה לבקר באתרים בנגב ולערוך סקר אווירי בשיבטה. אני גם אסיר תודה לפ' פיגראס, ט' אריקסון-ג'ני ו ו' טל על התייעצותם בתחום במהלך ביקורים אקדמיים רבים בישראל.

Serdecznie dziękuję mgr. inż. K. Górskiemu, inż. Ł. Bąkowi i mgr. inż. W. Ostrowskiemu za wspólne badania powierzchniowe i powietrzne w Shivta, dzięki którym możliwe było nowe spojrzenie na pozostałości bizantyńskiej Sobaty. Podziękowania kieruję również do Zarządu Fundacji Studentów i Absolwentów Uniwersytetu Jagiellońskiego „Bratniak” za współfinansowanie wyjazdu badawczego.

Vielen Dank für dr. K. Streit und dr. F. Höflmayer für viele intensive Wochen in Tel Lachish sowie für eine Reihe wichtiger Informationen zur Organisation der Feldforschung in Israel.

Podziękowania dla dr M. Kajzer, dr P. Komar, dr K. Nocoń i dr U. Wicenciak za wszystkie konsultacje w zakresie arkanów materiału ceramicznego w sposób przyswajalny dla ceramofoba. Dziękuję również S. Bale za weryfikację poprawności gramatycznej greckich i łacińskich zwrotów pojawiających się w pracy.

Dziękuję I. Kasperczyk za umożliwienie w Laboratorium Dąbrowskich Wodociągów analizy chemicznej wody pobranej z Sobaty, a także D. Strycharz za przygotowanie materiałów graficznych związanych z projektem, którego częścią jest niniejsza publikacja.

Ponadto dziękuję A. Altyntsev, N. Babucic, J. Chyli, P. Corze, ks. P. Czyrnikowi, M. Florek, M. Gutkowi, P. i O. Hołowaczom, M. Iacovou, M. Iwanowi, W. Jasińskiej, A. Jurkiewicz-Corze, M. Kaczanowicz, P. Kliczowi, P. Klósce, ks. A. Kołkowi, S. Kostadinov, G. Kruczkowi, K. Leśniakowi, M. Link-Lenczowskiemu, M. Łabno, Ł. Miskowi, K. Rosińskiej-Balik, M. Rosińskiemu, J. Starek, Ł. Strojnemu, A. Turek i ks. C. Wale, za wszelką formę wsparcia okazywaną w sytuacjach, gdy światło na końcu tunelu wydawało się nadjeżdżającym pociągiem.

Na samym końcu, co jednak nie podważa ich wkładu, dziękuję Kasi i Łukaszowi, a także Rodzicom za ostatnich przeszło trzydzieści lat – bez ich wsparcia i trudów niemożliwym byłoby powstanie tej książki, jak i realizacja innych pomysłów.

Wykaz skrótów

AA	„Archäologischen Anzeiger”, Berlin 1889–
AASOR	„Annual of American Schools of Oriental Research”, Jerozolima 1919–
ADAJ	„Annual of the Department of Antiquities of Jordan”, Amman 1951–
ArcheoSciences	„ArcheoSciences. Revue d’Archéométrie”, Paryż 1977–
BASOR	„Bulletin of the American Schools of Oriental Research”, Chicago 1919–
BSOAS	„Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London”, Londyn 1917–
HA	„Hadashot Arkheologiyot”, Jerozolima 1961–
IEJ	„Israel Exploration Journal”, Jerozolima 1950–
JECS	„The Journal of Early Christian Studies”, Baltimore 1993–
JRA	„The Journal of Roman Archaeology”, Cambridge 1988–
JRS	„The Journal of Roman Studies”, Cambridge 1911–
JSOT	„Journal for the Study of the Old Testament”, Thousand Oaks 1976–
LA	„Liber Annuus”, Jerozolima 1951–
NEAEHL	The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, red. E. STERN, Jerozolima 2008.
OEANE	The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, red. E.M. MEYERS, Nowy Jork–Oxford 1997.
PEQS	„Palestine Exploration Quarterly”, Jerozolima 1869–
RB	„Revue Biblique”, Jerozolima 1892–

Wykaz skrótów

SHJA	„Studies in the History and Archaeology of Jordan”, Amman 1988–
SAAC	„Studies in Ancient Art and Civilization”, Kraków 1991–
ZDPV	„Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins”, Jerozolima 1878–
ZOrA	„Zeitschrift für Orient-Archäologie”, Berlin 2007–
ZPE	„Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, Bonn 1967–

Wprowadzenie

Znaczenie pustyni w tradycji chrześcijańskiej ma wiele odcieni. Przede wszystkim zawsze podkreślany był jej pierwotny charakter i nieprzyjazne dla życia warunki. Pozwoliło to uznać ją za miejsce zamieszkane przez demony i moce uznawane za nieczyste, które nieustannie zagrażały podróżującym i kupcom. Koncepcja ta swoimi korzeniami sięga prawdopodobnie starożytnego Egiptu, którego mieszkańcy łączyli tereny pustynne z bogiem chaosu i zniszczenia – Setem, głównym oponentem bóstwa płodności Ozyrysa i jego syna Horusa uosabiającego faraonską władzę. Tradycja ta przeszła później do kultury żydowskiej. Księga Kapłańska nakazuje w Dzień Przebłagania (Jom Kippur) wygnąć na pustynię kozła, aby zabrał ze sobą przewinienia społeczności względem Pana¹. Zwierzę miało być ofiarą dla upadłego anioła Azazela, który według żydowskiej mitologii stał się demonem pustyni.

Dla narodu wybranego pustynia była dodatkowo symbolem początku. Nasuwała skojarzenia z czasami Mojżesza i wyjściem z Egiptu, kiedy przez symboliczne czterdzieści lat spędzone na pustyni, w tym właśnie na Negewie, z dwunastu plemion wywodzących się od jednego przodka zaczął formować się jeden naród. W późniejszych czasach motyw pustyni był bardzo często wykorzystywany przez proroków, m.in. Ozeasza, którzy nawoływali naród do wyjścia na pustynię. Czas spędzony na niej był okresem bardzo szczególnej relacji z Bogiem, kiedy przemawiał On bezpośrednio do każdego z ludu². Był to też czas relacji wolnej od rytualizmu, a także wpływów obcych

¹ Zob. Kpł 16,6–10.

² Zob. Wj 20,1.

kultur i tradycji religijnych, które potępiane były przez proroków jako przejaw niewierności wobec Najwyższego³. W agrarnych religiach ludów ościennych płodność ziemi była postrzegana w kategoriach ściśle powiązanych z seksualnością. Wypalenie kiełkujących roślin przez słońce sprawiało, że pustynia stała się także symbolem czystości seksualnej. Towarzysząca pustce cisza, odczuwalna zwłaszcza pod pozbawionym chmur, rozgwieżdżonym niebem, niezakłócana szelestem roślinności, wzmagala tylko poczucie obcowania z nieskończonością.

Te wszystkie interpretacje oddziaływały na kulturę chrześcijańską. Część naśladowców Jezusa z Nazaretu podejmowała walkę ze złem wewnętrznym, decydując się na przystąpienie do rozwijających się wspólnot monastycznych żyjących z dala od miast i osad. Przez podejmowanie różnych praktyk i prac swoje zmagania wewnętrzne wyrażali na zewnątrz i teren przynależny demonom próbowali przekształcić w przyjazny człowiekowi. Tym samym starali się wypełnić proroctwo Izajasza o *strumieniach* – symbolu życia – *wytryskujących na pustyni*⁴. Wierzyli także, że jak słońce było w stanie wypalić roślinność, tak samo oni będą w stanie zniszczyć grzeszne pożądania ciała i ducha. W koncepcji tej wyraźne są wpływy manichejskie, głoszące dualizm materialno-spirytualny. Idea ta w różnych okresach cieszyła się także popularnością w teologii chrześcijańskiej, zazwyczaj jako reakcja na okresy kryzysu społeczno-moralnego. Żyjąc na pustyni, mnisi odcinali się od wpływów materialnego, zepsutego moralnie świata, dążąc do pogłębienia relacji z Bogiem. W odniesieniu do pobytu Hebrajczyków na Negewie, który poprzedzał wkroczenie do Kanaanu, dla mnichów pustynia mogła mieć także dodatkowe znaczenie jako ostatni przystanek Izraelitów w drodze z Egiptu, symbolu grzechu i zniewolenia, do Ziemi Obiecanej, w której wolność zagwarantowana była przez Boga.

³ Zob. m.in. Jr 2,20.

⁴ Iz 41,18.

Pustynia Negew w okresie bizantyńskim przeżywała okres największego rozwoju i prosperity, niespotykany ani wcześniej, ani później, *de facto* aż do czasów współczesnych. Motorem napędowym tego zjawiska był szlak handlowy łączący już od najwcześniejszych czasów tereny Azji Mniejszej na północy z Egiptem na południu, jak również obszar basenu Morza Śródziemnego z Półwyspem Arabskim i Dalekim Wschodem. Dzięki temu szlakowi doszło do rozkwitu cywilizacji nabatejskiej, której kontynuatorami byli mieszkańcy tych terenów w czasach rzymskich i bizantyńskich. Nabatejczycy nauczyli się żyć na tym niegościnnym terenie, przede wszystkim dzięki umiejętnemu gospodarowaniu zasobami wodnymi, a także dostosowaniu metod rolnictwa do skrajnie niesprzyjającego klimatu. Stworzyli także handlowe imperium, kontrolujące dostawy surowców, przypraw i towarów luksusowych do nigdy nienasyconego serca *Imperium Romanum*.

Włączenie w obręb państwa rzymskiego zaowocowało pojawieniem się nowego elementu etnicznego i kulturowego, jakim byli reprezentujący je żołnierze i osadnicy. Przynieśli oni ze sobą nowe rozwiązania urbanistyczne, techniczne i rolnicze, które stopniowo wpływały na zmianę krajobrazu regionu. Nabatejskie bóstwa na skutek synkretyzmu religijnego, charakterystycznego dla przemian religijnych przełomu er, włączone zostały do państwowego panteonu Rzymu. Coraz większą popularnością cieszyło się następnie również chrześcijaństwo, które powoli wypierało dawnych bogów, zastępując ich kult wiarą w trójjedynego Boga. Wzrost liczby wyznawców Jezusa z Nazaretu wśród wszystkich warstw społeczeństwa, a także wpływy wśród dworskiej arystokracji, doprowadziły w końcu, po okresie licznych prześladowań, najpierw do wprowadzenia tolerancji religijnej, a w końcu do ustanowienia chrześcijaństwa jedyną religią w całym państwie rzymskim. Nierozerwalne połączenie władzy państwowej z religijną, wynikające jeszcze ze starej tradycji rzymskiej, zaowocowało skupianiem władzy cywilno-administracyjnej w rękach hierarchów kościelnych. W ten sposób istotnymi punktami na mapie bizantyńskiego cesarstwa stały się kościoły i klasztory, powstające na niesprzyjających dla ży-

cia, lecz atrakcyjnych dla duchowości, pustynnych terenach Negewu. Chrześcijaństwo, oprócz przyniesienia zmian na płaszczyznach religijnej i administracyjno-gospodarczej, wpłynęło także na modyfikację obrazu kulturowego regionu. Zastąpienie lokalnego panteonu jednym Bogiem pociągnęło za sobą konieczność modyfikacji treści motywów zdobniczych. Posadzki i ściany dekorowano scenami o tematyce biblijnej lub zaczerpniętej z życia Chrystusa i Jego wyznawców. Obok tych przedstawień dalej funkcjonowały motywy zaczerpnięte z kultury pogańskiej, ale pełniły już raczej funkcję symboliczną.

Przez lata badania regionu w okresie bizantyńskim cieszyły się relatywnie niewielkim zainteresowaniem badaczy, tak archeologów, jak historyków. Tematyka ta nie mieści się bowiem w zakresie ani archeologii biblijnej, ani klasycznej, zaś dla badaczy muzułmańskich stanowiła co najwyżej zaledwie wstęp do epoki islamskiej. Sami badacze okresu bizantyńskiego chętniej zajmowali się raczej terenami centrum imperium, takimi jak Anatolia czy Półwysep Bałkański, a nie jego peryferiami, na których znajduje się negewska pustynia. Naukowe zainteresowanie regionem zaczęło się na początku XIX w., kiedy to fryzyjski podróżnik U.J. Seetzen odbył podróż na Bliski Wschód⁵. W jej trakcie odwiedził i opisał kilka z bizantyńskich stanowisk regionu, w tym Elusę, Mamphis i Nessanę, a także wspomniał o istnieniu Sobaty czy Ruheibeh. Następnie część stanowisk podczas swoich wypraw do Ziemi Świętej odwiedzili i opisali: J.L. Burkhardt, lord A. Lindsay, G.H. von Schubert, E. Robinson i E.H. Palmer w towarzystwie C.F.T. Drake'a⁶. Podobne podróże, podczas których odkrywano kolej-

⁵ Zob. U.J. SEETZEN, *Reisen durch Syrien, Palästine, Phönicien, die Transjordan-länder, Arabia Petraea und Unter-Aegypten*, Berlin 1854.

⁶ Zob. J.L. BURKHARDT, *Travels in Syria and the Holy Land*, Londyn 1822; A. LINDSAY, *Lord Lindsay's Letters from Egypt, Edom and Holy Land*, Londyn 1838; G.H. VON SCHUBERT, *Reisen der Morgenlande in den Jahren 1836 und*

ne miasta bądź pozostałości w już odkrytych, trwały dalej od początku XX w. Dla badań regionu duże znaczenie miały wyprawy A. Musila, dominikanów: C.A. Jaussena, R. Savignaca i H. Vincenta, następnie: C.L. Woolley'a, T.E. Lawrence'a oraz T. Wieganda⁷. Miały one charakter raczej badań powierzchniowych, które w świetle dzisiejszej metodologii możnaby określić mianem turystyczno-krajoznawczych. Nie można jednak pomniejszyć ich znaczenia dla badań regionu, gdyż do tej pory stanowią niekiedy jedyne źródła informacji dla dalszego dyskursu naukowego, wzmiankując i oznaczając istnienie struktur, które dziś, z różnych przyczyn, są niedostępne. Częściowo winę za taki stan rzeczy ponoszą czynniki naturalne, część zaś odpowiedzialności spoczywa na mieszkańcach regionu, którzy traktowali starożytne miasta jako wychodnie gotowego surowca potrzebnego przy budowie współczesnych osad, na przykład Beer Szewy. Dodatkowo przygotowana przez tych wczesnych odkrywców dokumentacja, w tym narysowane mapy, okazały się dokładniejsze niż wielu późniejszych badaczy.

Najwcześniejsze prace wykopaliskowe na Negewie zostały podjęte tuż przed drugą wojną światową. Ekspedycji finansowanej przez New York University i British School of Archaeology in Jerusalem przewodził D. Colt. Prace skupiały się na przebadaniu Nessany i Sobaty, a w ograniczonym stopniu także Obody. Ich wyniki nie zostały nigdy w pełni opracowane, a część zabytków i dokumentacji uległa zniszczeniu⁸. Jednym z najważniejszych odkryć z Nessany jest 195 fragmen-

1837, Erlangen 1839; E. ROBINSON, *Biblical researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea: a Journal of Travels in the Year 1838*, Boston 1841; E.H. PALMER, *The Desert of the Exodus: Journeys on Foot in the Wilderness of the Forty Years' Wanderings: Undertaken in Connexion with the Ordnance Survey of Sinai, and the Palestine Exploration Fund*, Cambridge 1871.

⁷ Zob. A. MUSIL, *Edom*, t. 2: *Arabia Petraea*, Wiedeń 1907; C.A. JAUSSENA I IN. *Abdeh (4–9 fevrier, 1904)*, „RB Nouvelle Serie” 1 (1904), s. 403–424; *Abdeh*, „RB Nouvelle Serie” 2 (1905), s. 74–89, 235–244; C.L. WOOLLEY, T.E. LAWRENCE, *The Wilderness of Zin*, Londyn 1914–1915; T. WIEGAND, *Sinai*, Berlin–Lipsk 1920.

⁸ Zob. *Excavations at Nessana*, t. 1, red. D.H. COLT, Londyn 1962.

tów papirusów zapisanych w językach greckim i arabskim, które zawierają fragmenty 13 klasycznych i kościelnych ksiąg, a także osobiste i prawne dokumenty przechowywane w północnym oraz południowym kościele w okresach bizantyńskim i wczesnoislamskim⁹. Papirusy te potwierdziły m.in. nazwę stanowiska i sąsiednich ośrodków, a także wymieniają niektóre z uprawianych roślin lub potwierdzają transakcje handlowe.

W tym samym czasie N. Glueck przeprowadził badania powierzchniowe, głównie na terenach na wschód od Jordanu i Morza Martwego, obejmujące także tereny Negewu. Warty podkreślenia jest zastosowanie prospekcji powietrznej na części stanowisk. Badania te zaowocowały serią raportów wspominających obok tych głównie datowanych na epoki brązu i żelaza, również te stanowiska, na których znalezione zostały fragmenty ceramiki bizantyńskiej¹⁰. Warto wspomnieć, że zostały w nich wzmiankowane elementy systemu hydrotechnicznego Mamphis, jego mury i pozostałości zabudowy, Sobata, Aela oraz konstrukcje obronne z Wadi Sfei i Qasr Sfar.

Badania nabrały bardziej intensywnego charakteru po roku 1948, czyli ustanowieniu współczesnego państwa Izrael, któremu to ustanowieniu towarzyszył plan rozwoju i promowania regionu. Istotnym było powołanie w 1969 r. Uniwersytetu Ben Guriona w Beer Szewie, przy którym działa Instytut Archeologii prowadzący do dziś badania na terenie pustyni Negew.

W 1964 r., na skutek wcześniejszych sugestii S. Yeivina, powołany został Archaeological Survey of Israel (ASI), którego zadaniem było zadokumentowanie stanowisk archeologicznych zlokalizowanych w granicach państwa. Kraj został podzielony na kwadraty o po-

⁹ Zob. L. CASSON, E.L. HETTICH, *Excavations at Nessana, Literary Papyri*, t. 2, Londyn 1950, C.J. KRAEMER, *Excavations at Nessana, Non-literary Papyri*, t. 3, Princeton 1958.

¹⁰ Raporty były publikowane głównie na łamach BASOR, a wyniki przyczyniły się także do powstania monografii: N. GLUECK, *Rivers in the Desert*, Nowy Jork 1959.

wierzchni 10 km² i następnie przebadany, w pierwszej kolejności w rejonach ważnych strategicznie i infrastrukturalnie. Wynikiem badań są mapy w skali 1:20 000, publikowane w formie książkowej i elektronicznej¹¹, zawierające m.in. informacje o stanowiskach, ich lokalizacji, a także opis znalezionych tam pozostałości archeologicznych. Podobny do ASI program rozpoczął swoją działalność w Jordanii w 1990 r., początkowo jako JADIS (Jordan Antiquities Database and Information System), obecnie zaś MEGA-Jordan (Middle Eastern Geodatabase for Antiquities). Jego głównym celem jest opracowanie i wdrożenie systemu informacji geoprzestrzennej do inwentaryzacji i zarządzania stanowiskami archeologicznymi w kraju.

Badania pokryły do tej pory większą część pustyni Negew i pomogły zlokalizować bizantyńskie stanowiska lokowane na wcześniej nieużytkowanych terenach. Większość z odkrytych stanowisk to instalacje hydrologiczne, terasy oraz gumna, lokowane wzdłuż wadi i wykorzystywane w rolnictwie. Drugą dużą grupą są stanowiska o charakterze nomadycznym, pomagające określić relacje pomiędzy rolnikami i wędrownymi pasterzami. Badania pomogły również w rekonstrukcji zaplecza gospodarczego większych ośrodków, a także odłoniły rozległość i skomplikowanie systemów odpływowych ze stanowisk. Pozwoliły zrewidować koncepcje urbanistyczne, wskazując, że większość z ośrodków określanych pierwotnie jako miejskie było raczej większymi wsiami. Wskazały również na większe zagęszczenie populacji w IV i V w. niż w poprzednich okresach, a także stopniową depopulację w wieku VI.

Nowych informacji na temat regionu w pierwszym tysiącleciu po Chrystusie (pC¹²) dostarczyły prace podejmowane w ramach Negev

¹¹ Mapy dostępne są na stronie: http://www.antiquities.org.il/survey/new-map_en.asp#zoom=8.0000;xy:34.80852508545,31.298049926757 (dostęp: 24.01.2023).

¹² Daty w miejscach, gdzie nie zostało zaznaczone inaczej, odnoszą się do wydarzeń po narodzeniu Chrystusa (pC – *post Christum*, po Chrystusie), w przeciwnym wypadku użyto oznaczenia aC – *ante Christum* (przed Chrystusem).

Emergency Survey, które zapoczątkowane zostały w roku 1976. Pro-
wadzone od tego czasu badania powierzchniowe i sondażowe, których
wyniki publikowane są zarówno w postaci książek, jak i w Internecie,
pokryły już niemal cały teren Negewu i pomogły zlokalizować znaczną
część stanowisk łączonych z okresem bizantyńskim. Ogromny wpływ
na poznanie historii regionu w tym okresie, i wcześniejszych, miały po-
nadto badania m.in. P. Mayersona, Y. Kedara, M. Evenariego, A. Ne-
geva, R. Cohena, A. Segala, Y. Hirschfelda, J. Shershevsky'iego, P. Fi-
guerasy, Y. Israel, I. Finkelsteina czy też Y. Tsafrira (zob. Bibliografia),
które przyniosły wiele informacji o działalności człowieka na pustyni
od wczesnej epoki brązu po podbój islamski. Pierwszych prób synte-
tycznego ujęcia tematu dokonali m.in. K.C. Gutwein, który skupił się
na aspektach ekonomicznych funkcjonowania osad, a także J. Shere-
shevski, bazujący w swoich analizach na zdjęciach powietrznych i foto-
grametrii¹³. Od momentu publikacji ich prac przybyło danych dzięki
nowym badaniom i rozwojowi techniki, co pozwoliło uzyskać o wiele
bardziej precyzyjne pomiary, zwłaszcza w wypadku fotogrametrii.

W 2005 r. główne i najlepiej zachowane stanowiska: Elusa, Mamp-
sis, Oboda i Sobata wpisane zostały na Listę Światowego Dziedzictwa
Kulturowego i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO jako część Szlaku
Kadzidlanego. Warto także wspomnieć, że w ruinach Obody nagrano
kilka scen z musicalu *Jesus Christ Superstar* z 1973 roku w reżyse-
rii Normana Jewisona. W ostatnich kilku latach ponownie wzrosło
zainteresowanie regionem. Z jednej strony, głównie dzięki wysiłkom
T. Erickson-Gini, publikowane są materiały wcześniej przeprowadzo-
nych prac, w dużej mierze mających charakter badań ratunkowych,
często na terenach spoza najbardziej popularnych stanowisk. Z dru-
giej – zespół kierowany przez G. Bar-Oza z Uniwersytetu w Hajfie
prowadzi nowoczesne badania bioarcheologiczne, dzięki którym moż-

¹³ Zob. K.C. GUTWEIN, *Third Palestine. A Regional Study in Byzantine Ur-
banization*, Waszyngton 1981; J. SHERESHEVSKI, *Byzantine Urban Settlements in
the Negev Desert*, Beer Szewa 1991.

liwe jest lepsze zrozumienie przyczyn procesów zachodzących w tym regionie w okresie bizantyńskim, a w 2022 roku w Nessanie rozpoczął prace zespół kierowany przez dr Y. Tchekhanovets z Uniwersytetu Ben Guriona w Beer Szewie.

Biorąc pod uwagę zakres terytorialny tematu i jego bagaż polityczny, można zauważyć, że archeologia izraelska jest szczególnie podatna na wpływ myśli kolonialnych i nacjonalistycznych. Rzeczywiście współczesne granice polityczne wciąż wpływają na perspektywę uczonych. Ze względów praktycznych często koncentrują się oni na dawnych społeczeństwach w ramach współczesnych granic, a arbitralne podziały tych ostatnich wpływają pośrednio na repertuar potencjalnych analogii, czego dobrym przykładem są badania pozostałości ceramicznych. Integracja danych uzyskanych przez naukowców zajmujących się ceramiką pochodzącą ze stanowisk w Izraelu i Libanie czy Jordanii jest w większości słaba, nawet pomimo wysokiego poziomu transregionalnego, społeczno-kulturowego i politycznego ujednoczenia poszczególnych regionów.

Oprócz wzmiankowanych wcześniej papirusów znalezionych w Nessanie czy też innych materiałów pozyskanych w trakcie prac ważnym źródłem epigraficzno-ikonograficznym pomagającym w badaniach regionu jest słynna mozaika z Madaby, datowana najprawdopodobniej na drugą połowę wieku VI. Przedstawia ona mapę miejsc biblijnych, ośrodki Palestyny, w tym Negewu – m.in. Beer Szewę i Mamfisis, a także łączące je rzymskie drogi.

Opracowanie zagadnienia, jakim jest okres bizantyński na pustyni Negew, wymaga holistycznej metodyki, uwzględniającej zarówno źródła historyczne, jak i archeologiczne. Z tego powodu wykorzystano model łączący elementy różnych podejść. Zaproponowana synteza jest próbą przedstawienia długofalowego procesu ewolucji i adaptacji regionu. Kontekstualizacja trendów osadniczych w regionie wykazała subiektywność niektórych wcześniejszych przekonań, ze względu

du na co w badaniu wykorzystane są modele wypracowane w ramach dyskusji francuskiej *École des Annales* nad pojęciem *długiego trwania*. Długotrwałe procesy osadnicze, a także szersze spojrzenie na zmiany społeczne, polityczne i historyczne, zwykle nie są dostrzegalne w pojedynczych wydarzeniach, biografiach czy kulturach, ale należy je rozpatrywać przez pryzmat trwałych pojęć np. geograficznych. Podejście to umożliwia poszerzanie ogólnych analiz, ale także może nieumyślnie prowadzić do narzucenia osobistych uprzedzeń lub współczesnego punktu widzenia na starożytną rzeczywistość. Koncentrując się na długofalowej historii zasiedlenia, zasadne jest uzupełnienie niniejszego opracowania o model obejmujący sprawczość kultury materialnej.

Wprowadzenie do badań nad osadnictwem teorii odporności, wedle której bardziej istotny od natury przeciwności jest sposób radzenia sobie z nią, stworzyło nowe perspektywy badaczom zajmującym się terytorium południowego Lewantu. Spojrzenie na ewolucję osadnictwa w perspektywie regionalnej i transregionalnej przez pryzmat cyklu domen behawioralnych – w tym wzrostu lub eksploatacji, utrwalenia, spowolnienia i reorganizacji – może ujawnić pozytywny aspekt transformacji społeczeństwa i przestrzeni osadniczej oraz zakłada, że jednostka, rodzina i społeczność są w stanie oprzeć się i wyjść z trudnych okoliczności. Takie podejście pozwala nie tylko odejść od konwencjonalnego systemu ocen interpretacji ruin, ale także na wyostrenie dynamiki zmian przestrzennych i ich przyczyn. Model teorii odporności zezwala interpretować dane archeologiczne, a także źródła pisemne, przy odtwarzaniu relacji pomiędzy osadami a zmieniającymi się warunkami środowiskowymi, społeczno-gospodarczymi i politycznymi.

Wykorzystany również paradygmat powstania i upadku kultur, najlepiej zdefiniowany przez P. Hordena i N. Purcella, który wielu archeologom pracującym we wschodniej części Morza Śródziemnego pozwolił postrzegać cykl intensyfikacji i opuszczania osadnictwa, a także sprzężone z nim zmiany krajobrazu jako decydujące elementy procesów historycznych. W tym świetle długookresowe zmiany zachodzące w późnym antyku jawią się jako składające się z relatywnie

długich okresów ekspansji osadniczej oraz krótkich i nagłych załamania. Próba pełnej charakterystyki gospodarczego znaczenia regionu pustyni Negew w okresie bizantyńskim jest zagadnieniem z góry skazanym na niepowodzenie. Nawet przy współczesnych systemach ekonomicznych nieskończona ilość zmiennych uniemożliwia całkowite przedstawienie sytuacji, w wypadku zaś czasów minionych dodatkowo uniemożliwia ją brak wiedzy o tychże zmiennych, jak i niekompletność danych. Do przedstawienia procesów używane są uproszczone modele, uwzględniające adekwatne zmienne i logiczne bądź ilościowe relacje pomiędzy nimi. Ponadto większość z nich odpowiednia jest dla społeczeństw industrialnych lub post-industrialnych. Dodatkowo należy mieć na uwadze to, że stosowanie pojęć z zakresu współczesnej ekonomii, takich jak np. gospodarka czy cena rynkowa, bądź też produkt krajowy czy narodowy, uznać należy za anachronizmy, które nie mają odzwierciedlenia w ówczesnej rzeczywistości. Tym samym nie można zgodzić się z paradoksalnym stwierdzeniem P. Temina, że współcześni badacze posiadają większą wiedzę o starożytniej ekonomii od ludzi żyjących w badanych przez nich okresach.

W wypadku starożytnych gospodarek najczęściej bazuje się na założeniach nowej ekonomii instytucjonalnej, wyjaśniającej procesy gospodarcze przez relację z czynnikami pozaekonomicznymi, takimi jak: wydarzenia historyczne, przepisy prawne, normy społeczne. Uwzględniane są przede wszystkim czynniki klimatyczne, zasoby naturalne i surowcowe, możliwości produkcyjne, jeśli chodzi o płody rolne, epidemie, demografia, a także wzajemne ich oddziaływanie z technologią. W zakresie, w jakim przyrost populacji jest funkcją produkcji dóbr, jego podstawowe stopy wzrostu stanowią również przybliżony wskaźnik rozwoju gospodarczego. W perspektywie długoterminowej w starożytnych gospodarkach samowystarczalnych, które nie były w stanie poradzić sobie ze znacznym spadkiem konwencjonalnego poziomu życia, populacja nie może rosnać szybciej niż całkowita produkcja dóbr, a współczynnik wzrostu szacuje się na około 0,1 procent w skali roku. Przez długi czas pozytywna korelacja pomiędzy popula-

cją i podażą żywności może generować wzrost liczby ludności, a także sprzyjać intensywnym systemom produkcji, jednak nigdy nie spowoduje trwałej poprawy dobrostanu.

Z tych samych względów podobny poziom trudności związany jest z badaniem kultury w starożytności. Biorąc pod uwagę, że jest ona ogółem wytworów zarówno materialnych, jak i niematerialnych człowieka, fragmentaryczność i wybiórczość źródeł, które dotrwały do naszych czasów, nie pozwala na pełne rozpoznanie wzorów myślenia i zachowań starożytnych. Badania nad kulturą, jeszcze w większym stopniu niż nad gospodarką, obarczone są anachronizmami myślowymi, skażone zapleczem środowiskowym badaczy i ogólnymi trendami naukowymi popularnymi w konkretnym czasie.

Obraz naturalny pustyni Negew

Pustynia Negew rozciąga się pomiędzy wybrzeżem Morza Śródziemnego na zachodzie, na wschodzie zaś Wadi Arabah, stanowiącym część Rowu Jordanu wchodzącego w skład systemu Wielkich Rowów Afrykańskich i będącego dodatkowo niejako naturalną drogą łączącą Aelę z regionem Morza Martwego. Południową granicę wspomnianej pustyni wyznaczają wybrzeża Morza Czerwonego, zaś północną umowna linia biegnąca pomiędzy Gazą a Morzem Martwym na wysokości Beer Szewy – największego miasta i współczesnej stolicy regionu, za którą rozciągają się Pustynia Judzka i żyzna Szefela. Całość przypomina kształtem odwrócony trójkąt, zajmujący obszar ponad 13 000 km², na którym wytyczone są granice trzech współczesnych państw. Główna część pustyni mieści się na terytorium Izraela i pokrywa mniej więcej 55 procent jego powierzchni lądowej, zaś pozostałe terytoria administrowane są przez Jordańskie Królestwo Haszymidzkie i Arabską Republikę Egiptu.

Budowę geologiczną tego regionu ukształtowały dwa istotne czynniki: bliskość doliny Afro-syryjskiego Rowu, a także sedymentacja osadów, głównie węglanowych, pochodzących z czasów, kiedy te tereny pokrywał Ocean Tetydy. Podczas późnego okresu kredy i w trzeciorzędzie doszło do powstania pofałdowań terenu, zaś w czwartorzędzie do sedymentacji osadów lessowych, które umożliwiły w okresie bizantyńskim i wczesnym okresie islamskim uprawę opartą o systemy magazynujące wodę. Dominującymi w terenie skałami, zwłaszcza na północnozachodnich równinach, gdzie skupiało się osadnictwo bizantyńskie, są wapienie, margle i kredy z konkrecjami czarnego krzemienia, uformowane w okresie górnej kredy i eocenie. Ciekawostką geomorfologiczną pustyni są trzy kratery: Makhtesh Ramon, Ma-

khtesh Gadol i Makhtesh Katan, powstałe nie na skutek działalności wulkanicznej czy też uderzenia meteorytu, ale erozji wodnej związanej z okresowymi potokami przepływającymi przez wadi. Woda, przesiąkając przez wyższe warstwy wapieni i dolomitów, wypłukiwała spod nich kredowe i piaskowcowe sedymenty o niższej twardości, tworząc puste przestrzenie pod powierzchnią. W efekcie twardsze skały w końcu zapadały się pod własnym ciężarem i powstały kraterowe doliny, przypominające kształtem kuchenne moździerze do kruszenia przypraw, którym zawdzięczają swoją hebrajską nazwę – שִׁתְּמָה.

Na zachodzie pustynia odcięta jest od żyznej płaszczyny przybrzeżnej przez piaszczyste wydmy Halutza i Shunra, powstałe na skutek erozji granitowych gór Wschodniej Afryki. Materiał erozyjny spływał z wodami Nilu do Morza Śródziemnego, skąd transportowany był silnymi prądami do wybrzeża, a następnie niesiony z wiatrem na wschód i południe. Na południu, poprzez Ramat Barnea i Wadi El Arish, Negew sięga półwyspu Synaj, pokrytego warstwą geologicznie takiego samego piasku. Zachodnie i południowe krańce wzmiankowanych wydm wykazują się niestabilnością, która przyczyniła się do zasypywania od VI w. części starożytnych stanowisk i pozbawiła znaczenia biblijną Drogę Szur, łączącą Beer Szewę z oazą Kadesz Barnea.

Zaliczana do pustyń kamiennych, poprzecinana licznymi, powstałymi po zimowych opadach wadi, pustynia Negew podzielona może być na pięć regionów glebowych. Na północnym Negewie znajdują się relatywnie żyzne gleby nadające się do uprawy. W części zachodniej ich jakość spada i pojawiają się bardziej piaszczyste, zaś na Centralnym Negewie dominują gleby lessowe charakteryzujące się niską przepuszczalnością i znacznym stopniem erozji. Rejon Wzgórz Negewu i Wadi Arabah zdominowany jest przez gleby słone i nienadające się do uprawy bez zastosowania sztucznych metod użyzniania.

Istotnym czynnikiem dla życia mieszkańców i zmian społecznych zachodzących w okresie bizantyńskim były trzęsienia ziemi, które nawiedzały region dość często, niekiedy nawet w odstępie zaledwie pię-

ciu lat¹⁴. Część z nich jest również potwierdzona przez źródła historyczne, które wzmiankują takie wydarzenie przynajmniej raz w przebiegu ludzkiego życia. Kataklizm z roku 363 dotknął teren od Petry po północną Palestynę, na zachodzie ośrodki na wybrzeżu śródziemnomorskim, a na południu port w Aelii nad Morzem Czerwonym. Kolejne, bardziej lokalne, trzęsienie ziemi miało miejsce w pierwszych latach V w. i zniszczyło Obodę, a w konsekwencji zaowocowało przebudową miejskiego akropolu. Kataklizmy wpływały na gospodarkę regionu także w szerszej perspektywie. Zniszczenia infrastruktury i śmierć mieszkańców skutkowały załamaniem rolnictwa, które potrzebowało 4–5 lat na powrót do poziomu sprzed kataklizmu, jak wykazały badania palinologiczne z Wadi Ze'elim¹⁵. Trzęsienie ziemi z początku VII w. było ostatecznym ciosem dla negewskiego osadnictwa okresu bizantyńskiego i w przeciągu następnego stulecia, w połączeniu z innymi czynnikami, doprowadziło do zakończenia wielowiekowej ciągłości osadniczej.

Na terenie Negewu można mówić o dwóch zgrupowaniach poziomów wodonośnych. Pierwsze związane jest z Wadi Arabah, w której występują wody o niskiej jakości i wysokim zasoleniu, pochodzące z formacji Hazeva i aluwialnych wypełnień doliny. Z tego obszaru podziemnymi strumieniami docierają one zarówno na północ, jak i południe. Druga grupa, zasilająca studnie centralnej części regionu, doprowadza wodę z północnych stoków Wzgórz Judzkich. Wiele ze studni kutech było w skale, niekiedy, jak w wypadku Obody, do głębokości nawet 60 metrów. Woda deszczowa magazynowana jest do dziś w mieszczących kilka kubików, sezonowych naturalnych zbiornikach. Użytkowane są one zarówno przez stada hodowlane, jak i dzikie zwierzęta. Dodatkowo jej gromadzeniu służą także cysterny i otwarte

¹⁴ Katalog trzęsień ziemi w regionie zob. D.H. KALLNER-AMIRAN, *Location Index for Earthquakes in Israel Since 100 B.C.E.*, „IEJ” 46 (1996), s. 129–130.

¹⁵ Zob. S.A. LEROY I IN., *Impact of Earthquakes on Agriculture During the Roman–Byzantine Period from Pollen Records of the Dead Sea Laminated Sediment*, „Quaternary Research” 73 (2010), s. 191–200.

rezerwuary, do których dociera ona za pomocą systemu tam i kanałów. Źródła są rzadkością i koncentrują się w rejonie Sede Boqer i Kadesz Barnea.

Zagadnienia dotyczące klimatu na Negewie w okresie bizantyńskim były podejmowane od początków pojawienia się europejskich badaczy w regionie. Już C.R. Conder postulował negatywny wpływ człowieka skutkujący pustynnieniem Palestyny¹⁶. Przeciwnego zdania był E. Huntington, sugerujący, że zmiany zachodziły niezależne od ludzkiej działalności¹⁷. Dodatkowo uważał on, że zmiana klimatu miała wpłynąć na obniżenie aktywności budowlanej, będącej odzwierciedleniem zamożności regionu. Jego zdaniem lata prosperity miały być czasem, kiedy wznoszono nowe konstrukcje, podczas gdy w okresach stagnacji ograniczano się jedynie do napraw i remontów. Wydaje się, że założenie takie jest zbytnim uproszczeniem zachodzących procesów, a sama aktywność budowlana jest nie tyle odzwierciedleniem zamożności, co raczej konieczności, wywołanej przez inne czynniki, jak trzęsienia ziemi czy wojny. Możliwe jest oczywiście wyprowadzenie zależności pomiędzy tymi zjawiskami, jednak wskazywanie tylko bezpośrednich relacji jest nieuzasadnione. Przy uwzględnieniu zjawisk momentalnych bardziej zasadne wydaje się przyjęcie, że okresy aktywności budowlanej związane są raczej z okresami stagnacji i kryzysu, zaś naprawy i przebudowy miały miejsce w czasach zamożności.

Od drugiej połowy lat osiemdziesiątych XX w. funkcjonował paradygmat, oparty o analizy fluktuacji poziomu wód Morza Martwego, że pod koniec I w. rozpoczął się proces stopniowego wysychania Negewu. Na przełomie III i IV w. osiągnął on swoje maksimum, przypominające dzisiejszą sytuację, i nie uległ istotniejszym zmianom do końca okresu bizantyńskiego. Obecnie średnia roczna temperatura wynosi 27°C, zaś w rejonie Wadi Arabah w miesiącach letnich oscyluje na

¹⁶ Zob. C.R. CONDER, *Tent Work in Palestine*, Londyn 1878, s. 323.

¹⁷ Zob. E. HUNTINGTON, *Palestine and its Transformation*, Boston–Nowy Jork 1911, s. 334–336.

poziomie 40°C. Przez 15–20 nocy w roku temperatura może spadać poniżej punktu zamarzania, do poziomu -4°C – -5°C. Na wyżynach Centralnego Negewu roczne opady utrzymują się na poziomie 15–20 mm, zaś w Wadi Arabah spadają niekiedy poniżej 1 mm. Zdarzają się także gwałtowne, kilkugodzinne ulewy, dostarczające niekiedy nawet do 28 mm opadów w przeciągu godziny. Opisując współczesny klimat, nie można pominąć również morskiej bryzy, której wpływ został zaobserwowany nawet na obszarach znajdujących się w odległości do 80 km od brzegu Morza Śródziemnego. Cząsteczki morskiej wody w pustynnym powietrzu wpływają nie tylko na zwiększenie jego gęstości, ale także na podwyższenie temperatury i promieniowania termicznego. Roczne opady na poziomie 100 mm, przy parowaniu na poziomie 2600 mm, jakie notowane są obecnie na Wzgórzach Negewu, byłyby niewystarczające do uprawy jakichkolwiek roślin¹⁸. Na północy regionu, w rejonie Beer Szewy, w takich warunkach, w zależności od roku, Beduinom udaje się zebrać od 20 nawet do 150 kg zboża z jednego dunama (1000 m²) obszaru uprawnego. Pustynność regionu odzwierciedlona jest również w samej jego nazwie, wywodzącej się od starohebrajskiego לָנֶגֶב, oznaczającego „suchy”.

Najnowsze badania klimatologiczne dowiodły, że po roku 300 odnotowywany jest we wschodniej części Basenu Morza Śródziemnego stopniowy spadek wilgotności, który swoje minimum osiąga w okresie 350–470¹⁹. Później nastąpiła faza gwałtownego zwiększenia wilgotności, trwająca przez kolejne dwa stulecia. Częściowo potwierdzają to także zarówno badania poziomu Morza Martwego, jak i występowania powodzi w Nahal Zin. Wykazują one, że okres od

¹⁸ Zob. H.J. BRUINS I IN., *GIS-based Hydrological Modelling to Assess Runoff Yields in Ancient-agricultural Terraced Wadi Fields (Central Negev Desert)*, „Journal of Arid Environments” 166 (2019), s. 91–107.

¹⁹ Zob. A. IZDEBSKI I IN., *The Environmental, Archaeological and Historical Evidence for Regional Climatic Changes and Their Societal Impacts in the Eastern Mediterranean in Late Antiquity*, „Quaternary Science Reviews” 136 (2016), s. 189–208; więcej źródeł na temat badań klimatu Palestyny zob. Bibliografia.

roku 270 do roku 620 charakteryzował się lokalnie suchym klimatem, w którym zdarzały się również lata o większych opadach. Potwierdzają to również analizy ^{18}O z jaskiń w regionie Morza Martwego, które wskazują na zwiększenie wilgotności i obniżenie temperatury w wieku VI. Wyniki te podważają wcześniejsze ustalenia, według których we wcześniejszym wieku opady miały być intensywniejsze i częstsze, a dopiero na początku VI w. nastąpić miało osuszenie i ocieplenie klimatu. Na niekorzystność klimatu w tym stuleciu wskazuje również korespondencja Prokopiusza z Cezarei z Hieronimem. Znajdujemy w niej informacje o suszy i burzach piaskowych, które zaszkodziły winnicom, a także wpłynęły na obniżenie poziomu wód w studniach i zwiększenie ich zasolenia. Pomimo że klimat był coraz suchszy, pozostał na tyle wilgotny, że poziom Morza Martwego sięgał powyżej głębokości 403 m p.p.m, będącej punktem rozdzielenia się akwenu na dwa zbiorniki.

Wnioski te zdaje się potwierdzać materiał archeologiczny, wskazujący na adaptację mieszkańców bizantyńskich osad do suchego i gorącego klimatu. Dla uzyskania lepszego obrazu lokalnych warunków konieczne jest jednak przeprowadzenie interdyscyplinarnych badań na poszczególnych stanowiskach.